

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Франсуа Рене
де ШАТОБРІАН

■

ЗАМОГИЛЬНІ ЗАПИСКИ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2025

«НАШЕ ВСЕ» ФРАНЦУЗЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Двадцять років тому, вперше потрапивши на Паризький Книжковий Салон, я звернув увагу на те, що у Франції немає будь-якого значного видавництва, яке б у своїй діяльності не зверталося до творчості Франсуа Рене де Шатобріана (1768—1848). Тут були і дешеві видання його повістей та романів у м'якій обкладинці, що досі входять до шкільної програми («Атала», «Рене» та інші), важкі коментовані томи його духовних творів («Геній християнства» і «Мученики»), видання його перекладів (наприклад, «Втрачений рай» Мільтона), віршів, численних дорожніх нотаток і біографій його сучасників. І, звичайно, окремо стоять багатотомні видання у шкіряних палітурках ручної роботи його мемуарів — «Замогильних записок». Це видання репрезентує лише фрагменти багаторічної праці письменника, ми не можемо вмістити в одну книгу 12 томів мемуарів людини, яка брала більш ніж активну участь у житті французького суспільства, починаючи від служби в армії з 1788 року, перед самою Революцією, і до виходу у відставку в 1829 році з посади міністра закордонних справ і відмови після Липневої революції від титулу пера Франції. Між цими датами були і співчуття Революції, і від'їзд до Америки, подалі від насильства, що запанувало у Парижі, і повернення, що завершилося важким пораненням у бою, у складі армії роялістів, і тривала еміграція в Англії, і наступне повернення на батьківщину після оголошеної Наполеоном амністії, дипломатична й адміністративна кар'єра, жорстка критика режиму і подальша опала. Його памфлет «Про Бонапарта та Бурбонів», написаний перед крахом Наполеона, котрий став бестселером на книжковому ринку того часу, за словами Людовіка XVIII, коштував цілої армії. Двічі міністр, тричі посол Франції у столиці світу, багато разів опозиціонер і нещадний критик влади, Шатобріан у 1830-му остаточно розірвав з активною політикою і у поважні 62 роки повернувся у літературу. Він близько був особисто знайомий з усіма поколіннями французьких політиків від Наполеона і до прихильників узурпатора Луї-

Філіпа, був учасником подій, і, безумовно, його мемуари (а перші розділи були написані ще в 1810 році) могли стати інформаційною бомбою в суспільстві того часу, зруйнувати кар'єри тих, хто стояв біля керма Франції в ті роки. Він був небезпечний сам для себе як носій таємниць свого часу і прийняв рішення не публікувати свої «Записки» за життя. Первинне бажання закрити текст від нащадків на 50 років після смерті було змінено важким матеріальним становищем Шатобріана, який відмовився від титулу пера і чималого грошового забезпечення, яке цей титул передбачав. З цієї ситуації він знайшов дотепний вихід. У 1836-му, в 68 років, він продав права на посмертне видання своїх «Замогильних записок» видавцям Деллуа і Сала, що створили спеціальне акціонерне товариство, яке сплатило 156 000 франків на покриття боргів Шатобріана, а також виплачувало письменнику чотири роки після цього гонорар за написані нові частини по 12 000 франків на рік, а потім — по 25 000 франків на рік до самої смерті автора. Та й тут Шатобріан переграв долю, переживши більшість акціонерів. Акціонерне товариство, що практично розорилося, змушене було продати право першого видання великому масовому газетному концерну «Прес». В останні роки життя Шатобріан купив окремий острівець біля рідного Сен-Мало у Бретані для своєї могили й багаторазово дописував і відредаговував рукопис мемуарів спеціально для газетного й окремо для книжкового читача. Таким чином, книга була написана в трьох часових пластах — час, про який іде мова, час, коли книга писалася, і час, коли автор вносив правки при передачі рукопису адвокатові після чергового заповіту. Шатобріан ще встиг привітати чергову Французьку революцію 1848 року, яка викинула з політики небагатьох до того часу живих героїв його мемуарів на узбіччя історії і остаточно поставила крапку в мінливій французькій історії першої половини XIX століття. Квітчастість і жвавість «Записок» можна охарактеризувати реплікою однієї з численних героїнь мемуарів — старої аристократки пані де Куален, яка так відреагувала на смерть кількох королів: «почався падіж вінченосної худоби». Революція, Імперія, Реставрація, Сто днів, друга Реставрація, Липнева монархія — один з найбільш насичених періодів історії Франції — тепер виходить в українському перекладі.

Олександр Красовицький

ЗАМОГИЛЬНІ ЗАПИСКИ

ПЕРЕДМОВА

Переглянуто 28 липня 1846 року

Париж, 14 квітня 1846 року

Sicut nubes... quasi naves... velut umbra¹.

Йова

Позаяк мені не дано знати заздалегідь, коли прийде на мене остання година, позаяк у мої літа кожен дарований людині день — то є милість, чи, точніше, кара, я мушу дещо пояснити.

4 вересня мені виповниться сімдесят вісім років: настав час покинути цей світ, який покидає мене і з яким я розлучаюся без жалю.

«Записки», що відкриваються цією передмовою, поділені на частини, які відповідають основним віхам мого життя.

На жаль, скрута, яка вічно тримала мене за горлянку, змусила мене продати мої «Записки». Ніхто не в змозі зрозуміти, скільки я вистраждав через те, що зважився закласти власну могилу; але, щоб не порушити своїх клятв і не відхилитися від обраного шляху, я повинен був принести цю — останню — жертву. Я, можливо, через легкодухість, приріс душою до цих «Записок» і бачу в них повірника, з яким мені боляче розлучатися; я мав намір заповідати їх пані де Шатобріан і дозволити їй або опублікувати їх, або знищити — сьогодні мені, як ніколи, втішна ця друга можливість.

¹ Як хмара... як легкі човни... як тінь (Йова, 30:15).

Ах! якби перед смертю мені поталанило знайти багача, котрий повірив би в мене, викупив акції Товариства і, на відміну від цього Товариства, не став би поспішати видавати мій твір одразу після того, як по мені віддзвонить дзвін! Одні акціонери — мої друзі, інші — вельми ласкаві люди, які хотіли зробити мені послугу, але, що не кажи, кожен з них може продати акції або поступитися ними людям, котрих я не знаю і котрі опинилися у скрутних обставинах; вони, звичайно, вбачатимуть у моєму довголітті якщо не прикру перешкоду, то джерело збитків. Тим часом, коли б я був господарем цих «Записок», я залишив би їх у рукописі, а якби захотів опублікувати їх, то відклав би друкування на п'ятдесят років.

Ці «Записки» створювалися в різний час і в різних краях. Звідси — необхідність вступів, де я описую місця, які були у мене перед очима, почуття, які хвилювали мене тієї миті, коли я знову починав свою розповідь. Таким чином, мінливі форми мого життя переплелися між собою: у пору безтурботного, спокійного життя мені траплялося згадувати про часи вбогості, у дні злигоднів — описувати години щастя. Юність моя змішалася з моєю старістю, статечна досвідченість забарвила смутком безтурботну веселість, промені мого сонця від його сходу до його заходу, схрещуючись і зливаючись, надали моїм розповідям якоїсь безладності чи, коли хочете, незбагненої єдності; колиска моя уподібнилася могилі, могила уподібнилася колисці: страждання мої дають мені радість, радощі завдають мені болю, і, закінчуючи читання цих «Записок», я вже не можу зрозуміти, хто їхній автор — темноволосий хлопець чи вкритий сивиною старець.

Не знаю, чи сподобається читачеві ця мішанина, змінити яку я не в змозі; вона — плід непостійності моєї долі: часто життєві бурі не залишали мені іншого письмового столу, окрім уламків моєї катастрофи.

Мене вмовляли опублікувати уривки з моїх «Записок» ще за життя, але я маю за краще говорити з домовини; тоді

розповіді моїй вторуватимуть голоси, в яких чується щось священне, бо вони лунають з могили. Якщо я доволі вистраждав у цьому світі, щоб зажити блаженства у світі іншому, промінь світла, що сяє в Єлисейських Полях, озорить останні картини мого життя своєю благодаттю: життя не панькає мене; може, смерть буде добріша?

Ці «Записки» — моє улюблене дітище; святий Бонавентура виклопотав у неба дозволу продовжувати писати після смерті; я не сподіваюся на таку милість, але хотів би повстати з домовини в час привидів хоча б для того, щоб вичитати гранки. Втім, коли я увійду до сім'ї туговухих пожилців могили і Вічність наглухо заткне мені вуха, нічий голос вже не потривожить мого праху.

Якщо якась частина праці захопила мене більше за інші, то це та, що стосується моєї юності, найпотаємнішого куточка мого життя. Тут мені довелося воскрешати світ, відомий лише мені одному; мандруючи серед товариства, зниклого з лиця землі, я всюди зустрічав лише спогади та німу тишу; з тих, кого я знав, чи багато хто живий сьогодні?

25 серпня 1828 року мер Сен-Мало за дорученням мешканців міста звернувся до мене з проханням допомогти в будівництві морського доку. Я поквапився дати згоду і як нагороду за клопіт попросив поступитися мені кількома футами землі на острівці Гран-Бе для моєї майбутньої могили. Вирішити це питання виявилось непросто через опір військових інженерів. Нарешті 27 жовтня 1831 року я одержав листа від мера, пана Овіуса. У ньому мовилося: «Мешканці Сен-Мало із синівською шанобливістю охоронятимуть вибране вами місце на березі моря, за кілька кроків од будинку, де ви народилися... Однак сумна думка затьмарює наші приготування. Ах! нехай склеп якомога довше буде порожній! А втім, усе минає, але честь і слава живуть вічно». Я вдячний панові Овіусу за ці чудові рядки; тільки одне слово тут зайве: *слава*.

Отже, прах мій спочиватиме на березі моря, яке я так любив. Якщо я помру за межами Франції, хай останки мої

будуть перевезені до Франції не одразу, а через п'ятдесят років після моєї смерті. Я не хочу, аби тіло моє піддавали блюзнірській процедурі розтину; не хочу, аби в моєму остиглому мозку і згаслому серці шукали розгадку мого існування. Смерть нітрохи не прояснює таємниці життя. Труп, що мчить на поштових, вселяє в мене жах; легкі білі кістки перевезти неважко: їм буде простіше подолати цей — останній — шлях, аніж поневірятися світом під тягарем моїх прикрасів.

ЧАСТИНА ПЕРША

КНИГА ПЕРША

1

Вовча долина, поблизу Ольне, 4 жовтня 1811 року

Минуло чотири роки, відколи я повернувся з подорожі до Святої землі й купив поблизу села Ольне, по сусідству із Со і Шатне, садівничий будиночок, загублений серед лісистих пагорбів. На нерівній ділянці піщаного ґрунту ріс дикий сад, що кінчався ярком і каштановим гаєм. Мені здалося, що цей невеликий клаптик землі може стати прихистком для моїх довгих надій; *spatio brevi spem longam reseces*¹: Дерева, які я посадив, тягнуться вгору, але поки вони ще зовсім маленькі, і, коли я стаю між ними і сонцем, моя тінь затуляє їх. Одного чудового дня вони повернуть мені цю тінь, леліючи мою старість, як я лелівав їхню молодість. Я постарався вибрати породи, що ростуть у тих широтах, де я подорожував; вони нагадують мені про мої мандри і дають моєму серцю поживу для нових ілюзій.

Якщо Бурбони коли-небудь повернуться до влади, як нагороду за мою вірність я попрошу у них якраз стільки грошей, скільки треба, щоб приєднати до моєї вотчини узлісся, що оточує її: я зібрався подовжити доріжку для прогулянок на декілька арпанів; хоча все моє життя було життям

¹ ...миттю короткою // Довгу мрію діли... (Горацій. Оди, I, XI, 6—7; пер. А. Содомори.)

мандрівного лицаря, мене вабить чернече затворництво: з того часу, як я поселився в цій глушині, я і трьох разів не виходив за межі моїх володінь. Коли мої сосни, ялини, модрина, кедрі стануть тим, чим обіцяють, Вовча долина перетвориться на справжній монастир. Який вигляд мав пагорб, на схилі якого в 1807 році належало поселитися авторові «Генія християнства», 20 лютого 1694 року, коли в Шатне народився Вольтер?

Цей куточок мені до душі; він замінив мені отчі поля; я заплатив за нього плодом моїх мріянь і безсонних ночей; безмежна пустеля, де народилася «Атала», дала мені можливість купити маленьку «пустинь» поблизу Ольне; щоб знайти цей притулок, мені не довелося, як американському поселенцеві, грабувати флоридського індіанця. Я почуваю до своїх дерев ніжну прихильність: я присвятив їм елегії, сонети, оди. За кожним з них я доглядав своїми руками: оббирав черв'яків, що точили його коріння, знімав гусінь, що приліпилася до його листя; вони для мене — мов діти, і в кожного своє ім'я; це моя родина, іншої в мене нема, я хотів би померти серед них.

Тут я написав «Мучеників», «Абенсерагів», «Подорож» і «Мойсея»; чим займатися мені тепер осінніми вечорами? Сьогодні — 4 жовтня 1811 року, день мого ангела й річниця мого в'їзду до Єрусалима; це спонукає мене взятися за історію мого життя. Людина, яка лише для того дає сьогодні Франції владу над світом, щоб зневажити її свободу, ця людина, чий геній захоплює мене, а деспотизм обурює, принесла мене в жертву своїй тиранії і прирекла на самотність; але якщо сучасне він може роздавати, то боротися з минулим він безсилий, і в усьому, що відбувалося до його приходу до влади, я зберігаю свободу.

Більша частина моїх почуттів спочиває на дні моєї душі або висловлена в моїх творах устами вигаданих героїв. Нині, все ще сумуючи про мої химери, хоча й не переслідуючи їх більше, я хочу піднятися вгору за течією моїх кращих років: ці «Записки» стануть храмом смерті, спорудженим при світлі моєї пам'яті.

У мого батька від народження був найпохмуріший у світі характер, який випробування, що випали на його долю в юні роки, лише зробили жорстокішим. Вдача його вплинула на мої думки; у дитинстві він лякав мене, замолоду пригнічував: моє майбуття залежало від його волі.

Я природний дворянин. Здається, випадковість мого походження пішла мені на користь; я зберіг непохитну любов до свободи, що відрізняє передусім аристократію, якій вже недовго жити. У житті аристократії є три пори: пора вищості, пора привілеїв, пора чванства; вступивши в пору привілеїв, вона занепадає, доживши до пори чванства, згасає.

<Походження імені Шатобріан і доля різних гілок роду>¹

За нашого часу багато хто перегинає палицю; люди квапляться голосно заявити про свою належність до холопської породи, про те, яка велика честь бути сином людини, прикріпленої до землі. Чи так уже багато гордості в цих філософічних похвальбах? Чи не означає це ставати на бік сильного? Чи можуть нинішні маркізи, графи, барони, які не мають ані привілеїв, ані земель, у своїй більшості вмирати з голоду, без кінця сваряться і не бажають визнавати одне одного, заперечують знатність сусіда і не мають прав навіть на власне ім'я або ж мають його умовно, — чи можуть вони нагнати на кого-небудь страх? А втім, хай дарує мені читач ці міркування, до яких мені довелося опуститися, щоб дати уявлення про головну пристрасть мого батька, пристрасть, яка стала зав'язкою у драмі моєї юності. Що до мене, я не чванюся колишнім товариством і не нарікаю на нове. Раніше я був шевальє чи віконт де Шатобріан, тепер я Франсуа де Шатобріан; я віддаю перевагу імені над титулом.

Мій батько охоче уподібнився б середньовічному вотчиннику і називав Бога *Вишнім дворянином*, а Никодима

¹ Тут і далі петитом у кутових дужках подано стислий зміст пропущених у перекладі розділів та фрагментів.

(євангельського Никодима) *святим дворянином*. Тепер нам належить простежити шлях од Крістофа, можновладного сеньйора Геранди, прямого нащадка баронів де Шатобріан, до мого батька і до мене, Франсуа, безвасального й безгрошового сеньйора Вовчої долини.

Генеалогічне дерево Шатобріанів поділяється на три гілки; перші дві згасли, а третя, гілка панів де Бофор, продовжена бічною лінією (герандські Шатобріани), збідніла — неминучий наслідок місцевого закону: за бретонським звичаєм у дворянських родинх старший син отримував дві третини майна, а молодші ділили між собою третину батьківського спадку, що залишився. Це нікчемне надбання дрібнилося тим стрімкіше, що молодші спадкоємці завели собі родини, а позаяк їхні діти також ділили майно батьків на дві третини і третину, ці молодші діти молодших дітей незабаром доходили до поділу голуба, кролика, болота з дикими качками і гончого пса, залишаючись при цьому можновладними сеньйорами голубника, жаб'ячого ставка і кролятника. У старих дворянських родинх було багато дітей; долю молодших синів можна прослідкувати протягом двох-трьох поколінь, потім вони зникають, поступово перетворюючись на селян або розчиняючись серед робітничого люду, і ніхто не знає, що з ними трапилося.

Головою нашого роду на початку вісімнадцятого сторіччя був Алексіс де Шатобріан, сеньйор Геранди, син Мішеля, а цей самий Мішель мав брата Аморі. Мішель був сином згаданого Крістофа, чиє походження від панів де Бофор і баронів де Шатобріан було засвідчене указом, що його ми навели вище. Алексіс де ла Геранд був удівцем; гіркий п'яничка, він тільки те й робив, що пив та волочився за своїми служницями, а найціннішими фамільними паперами закривав горщики з маслом.

У той самий час із головою роду жив його кузен Франсуа, син Аморі, молодшого брата Мішеля. Франсуа, що народився 19 лютого 1683 року, володів маленькими маєтками Туш і Вільнев. 27 серпня 1713 року він одружився з Петронілле

Клод Ламур, власницею Ланжею, і в них народилося четверо синів: Франсуа Анрі, Рене (мій батько), П'єр, сеньйор дю Плессі, і Жозеф, сеньйор дю Парк. Мій дід Франсуа помер 28 березня 1729 року; бабуся моя — я її добре пам'ятаю — і на схилі віку дивилася на світ з усмішкою. Після смерті свого чоловіка вона жила у Вільневі, неподалік від Дінана. Статки моєї бабусі не перевищували п'яти тисяч ліврів ренти, з яких старшому синові дісталось дві третини, 3332 ліври, а трьом молодшим 1668 ліврів ренти, причому і з цієї суми старшому з цих трьох належала більша частина.

На довершення нещастя вдача синів завадила здійснитися бабусиним планам: старший, Франсуа Анрі, який отримав чудовий спадок — маєток Вільнев, відмовився одружуватись і став священиком; але замість того, щоб добиватися дохідного місця, яке він з його ім'ям неодмінно отримав би, і допомогти братам, він з гордості й легковажності ні про що не просив. Він живцем поховав себе в глушині і був парафіяльним священиком спочатку в Сен-Лонеку, а потім у Мердріньяку, що належав до єпархії Сен-Мало. Він пристрасно любив поезію і сам склав чимало віршів: я їх читав. Життерадісна вдача цього дворянського Рабле, служіння музам, якому віддавався цей християнський пастир, розпалювали цікавість. Він роздав бідним усе, що мав, і помер у боргах.

Наймолодший брат мого батька, Жозеф, поїхав у Париж і жив, не виходячи з власної бібліотеки: йому щороку посилали 416 ліврів, його частку молодшого. Він прожив життя непомітно, серед книг, займаючись історичними дослідженнями. Весь свій недовгий вік він щороку першого січня писав матері — нічим іншим він про себе не нагадував. Дивна доля! З двох моїх дядьків один був ерудитом, другий — поетом; мій старший брат складав непогані вірші, одна з моїх сестер, пані де Фарсі, мала справжній поетичний талант, другій, графині Люсіль, канонісі, належать декілька чудових сторінок, які могли б її прославити; чимало паперу попсував і я. Брат мій загинув на ешафоті, дві сестри покинули паділ скорботи, зазнавши мук ув'язнення; обидва мої дядьки по-

ЗМІСТ

«Наше все» французької літератури. *Олександр Красовицький* 3

ЗАМОГИЛЬНІ ЗАПИСКИ

Передмова 7

ЧАСТИНА ПЕРША

Книга перша	13
Книга друга	32
Книга третя	43
Книга четверта	66
Книга п'ята	75
Книга шоста	91
Книга сьома	111
Книга восьма	124
Книга дев'ята	149
Книга десята	172
Книга одинадцята	198
Книга дванадцята	210

ЧАСТИНА ДРУГА

Книга тринадцята	215
Книга чотирнадцята	245
Книга п'ятнадцята	255
Книга шістнадцята	267
Книга сімнадцята	286
Книга вісімнадцята	290

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Книга двадцять друга	321
Книга двадцять третя	353
Книга двадцять четверта	406

Книга двадцять п'ята	424
Книга двадцять шоста	434
Книга двадцять сьома	438
Книга двадцять восьма	448
Книга двадцять дев'ята	466
Книга тридцять	484
Книга тридцять перша	507
Книга тридцять друга	515
Книга тридцять третя	531
Книга тридцять четверта	558

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Книга тридцять п'ята	595
Книга тридцять шоста	614
Книга тридцять сьома	644
Книга тридцять восьма	653
Книга тридцять дев'ята	677
Книга сорокова	698
Книга сорок перша	719
Книга сорок друга	722
Книга сорок третя	727
Книга сорок четверта. Висновок	764